

KASZTELAN CZERSKI STANISŁAW MORSZTYN A JAN III SOBIESKI.
KILKA UWAG NA PODSTAWIE ARCHIWALIÓW
Z KOLEKCJI DR. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO

THE CASTELLAN OF CZERSK STANISŁAW MORSZTYN AND JAN III SOBIESKI.
A FEW REMARKS BASED ON ARCHIVES FROM
THE TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI COLLECTION

Zbigniew Hundert

Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum
Uniwersytet Warszawski
e-mail: zhundert@zamek-krolewski.pl
ORCID: 0000-0002-5088-2465
DOI: 10.53264/arxregia/KZ.2022.6.POL

ABSTRACT

This article discusses the relationship between Stanisław Morsztyn and Jan Sobieski in the years 1667–1696 on various levels – military, political, fiscal, and court-related, as well as personal. The research was inspired by two documents found in the collection of Dr Tomasz Niewodniczański which are on loan to the Royal Castle in Warsaw. One of them was of particular value, as it helped explain Morsztyn's advancement as a leader of foreign troops enlisted in the early 1670s. Sobieski's ties with Morsztyn began in around 1667, when he became military envoy to the Sejm after the Battle of Podhajce (now Pidhaitsi, Ukraine). Soon after he was appointed to the office of deputy-steward of Chelmno, and in 1670 he was also granted further military promotions: from major to lieutenant colonel, and then to colonel. He repaid Hetman Sobieski by becoming involved on the battlefields of the Ukrainian campaign of 1671 and Chocim in 1673. He supported Sobieski – his superior – in his bid for the Polish crown in 1674. When Sobieski became monarch, he appointed Morsztyn commander of Queen Marie Casimire's guard, which tied him even more closely to the king's family circle. Morsztyn was politically linked to the Kraków province, but after his marriage to Konstancja née Oborska, daughter of the Castellan of Warsaw, in 1676, his activities gradually focused on Masovia. As a result, he was the envoy for the *szlachta* from the *sejmik* of Czersk to the 1681 Sejm; later, in 1687, he was appointed Castellan of Czersk. As a senator, Morsztyn supported the king in his actions, such as in 1688 during the so-called Berlin Affair. Morsztyn, one of the most distinguished infantry commanders in the second half of the seventeenth century, owed his unmistakable social advancement to Sobieski. He was also the only officer among the several

Polish officers commanding foreign troops, whom Jan III introduced to the ranks of the Senate, and the only one to receive such an office in the province of Masovia.

KEYWORDS

Foreign enlistment; Masovian province in the seventeenth century; military patronage

* * *

Stanisław Morsztyn pochodził z szeroko rozgałęzionej rodziny szlacheckiej, aktywnej w XVII w. głównie na obszarach Małopolski właściwej (przede wszystkim w Krakowskim). Syn Jana i Agnieszki z Arciszewskich, brat stryjeczny znanego poety Zbigniewa był osobą działającą na wielu polach, od wojskowości poczynawszy, na administracji wpływami podatkowymi skończywszy. Przez blisko 30 lat zasiadał w senacie, najpierw od 1687 r. jako kasztelan czerski, w latach 1698–1704 jako wojewoda mazowiecki, a potem do rezygnacji w 1717 r. jako wojewoda sandomierski (zm. w 1725)¹. Wyniesienie do godności senatorskiej ten doświadczony oficer zaciągu cudzoziemskiego z wieloletnim stażem zawdzięczał przede wszystkim związkom z marszałkiem i hetmanem wielkim koronnym Janem Sobieskim, a od 1674 r. królem Janem III, czy szerzej rzecz ujmując – z domem Sobieskich. Choć działalność polityczna, wojskowa czy gospodarcza Stanisława Morsztyna została uwzględniona w wielu opracowaniach dotyczących epoki Sobieskiego², to same jego związki z hetmanem i monarchą nigdy nie stanowiły przedmiotu osobnych rozważań. Pretekstem, by je podjąć, stała się kwerenda przeprowadzona w zbiorze rękopisów z pozostającej w depozycie Zamku Królewskiego w Warszawie Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego. W trakcie badań udało się odnaleźć uniwersał hetmański z maja 1670 r. z informacją o nominacji Morsztyna na oberszterlejtanta (podpułkownika) w regimencie pieszym Jana Dennemarka, a także list deliberacyjny Jana III do ówczesnego kasztelana czerskiego z września 1688 r.³ Materiały

¹ Informacje wstępne na podstawie: A. Link-Lenczowski, *Morsztyn (Morstin) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, s. 822–826.

² O S. Morsztynie np. jako o osobie z kręgu protekcyjnego Sobieskiego i o jego funkcji posła wojskowego na sejm 1683 r. zob. Z. Hundert, *Poselstwo od wojska koronnego na sejm warszawski 1683 roku jako przykład patronatu wojskowego Jana III*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 66, 2018, z. 2, s. 39–58 (zwl. s. 50).

³ Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum (dalej: AZKW), Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego (dalej: KTN), sygn. 10801, uniwersał J. Sobieskiego do oficerów regimentu pieszego Jana Dennemarka, Jaworów, maj 1670 r.; *ibidem*, sygn. 10826, deliberatorium królewskie Jana III do kasztelana czerskiego S. Morsztyna, Pomorzany, 18 IX 1688 r.

te będą stanowić podstawę do rozważań o awansie kadrowym Morsztyna w strukturach armii koronnej i jego związkach z ówczesnym hetmanem, a następnie o pozycji tego oficera w politycznym zapleczu króla po 1687 r., a więc w czasie, gdy pełnił już urząd kasztelana czerskiego. Ten ostatni problem wpisuje się zresztą w zakres prowadzonych ostatnio badań nad środowiskiem politycznym Jana III w województwie mazowieckim⁴.

OFICER ZACIĄGU CUDZOZIEMSKIEGO W WOJSKU KORONNYM

Pierwsze wiarygodne informacje o życiu i działalności Stanisława Morsztyna pochodzą dopiero z lat 1667–1668⁵, co jest wręcz symboliczne. W tym okresie bowiem Jan Sobieski wyrósł na pierwszoplanową postać życia publicznego, zyskując przy tym pełną kontrolę nad podległą mu armią koronną. Wpierw zjednał sobie klientelę wojskową zmarłego eksmarszałka Jerzego Sebastiana Lubomirskiego, następnie doprowadził do reorganizacji armii koronnej na komisji wojskowej lwowskiej 1667 r. według własnej wizji i potrzeb natury politycznej oraz przyczynił się do wypłacenia wojsku wielu zaległości finansowych, wreszcie osiągnął efektowne zwycięstwo nad ordą i Kozakami w kampanii podhajeckiej 1667 r., czym urzekł swoich podkomendnych, ale i nieprzychylną mu dotąd opinię publiczną⁶. Po tej kampanii wojsko koronne wydelegowało na zwołany na styczeń 1668 r. sejm swoich postów, a ci wyrazili pełne poparcie dla hetmana polnego koronnego, niebawem awansowanego na wielkiego (5 lutego 1668). Wśród dziewięciu delegatów wybranych na generalnym kole wojska pod Wyszogródkiem na Rusi 27 listopada 1667 r. znalazł się Morsztyn, jako major JKM w regimencie pieszym starosty łomżyńskiego (od 1668 warszawskiego i referendarza koronnego) Jana Dobrogosta Krasińskiego⁷. Nie mamy na to dowodów, ale możemy podejrzewać, że Morsztyn podczas działań wojennych 1667 r. zwrócił na siebie uwagę Sobieskiego, skoro od tego momentu rozwój jego kariery wyraźnie przyspieszył. Już 19 maja 1668 r. uzyskał urząd ziemski podstolego chełmińskiego⁸, a następnie jako major piechoty (tak wzmiankowany również przy okazji nadania

⁴ Zob. np. T. Zielińska, *Stanisław Antoni Szczuka jako referendarz koronny w latach 1688–1699*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 111, 2004, z. 3, s. 5–22; Z. Hundert, *Mechanizm wyboru deputatów z województwa mazowieckiego do Trybunału Koronnego w 1688 r. Przyczynek do badań układów klientalnych na Mazowszu w dobie panowania Jana III*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 72, 2020, z. 1, s. 159–172; *idem*, *Działalność polityczna referendarza koronnego i starosty warszawskiego Jana Dobrogosta Krasińskiego za panowania Jana III (do 1688 roku)*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, nr 6 (72), 2019, s. 189–206.

⁵ Jak zauważył jeszcze Andrzej Link-Lenczowski (*op.cit.*, s. 822), wiadomości dotyczące wczesnego okresu życia Morsztyna do 1668 r. nie są wiarygodne.

⁶ Szerzej na ten temat: Z. Hundert, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z grupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, Oświęcim: Napoleon V, 2019, s. 36–88.

⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 12806, instrukcja dla postów wojskowych, obóz pod Wyszogródkiem, 27 XI 1667 r., k. 68–68 v.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Metryka Koronna (dalej: MK), *Sigillata*, sygn. 10, rejestr dokumentów, wystawionych przez kancelarię koronną, s. 196. Co ciekawe, urzędu podstolego nie udało się trwale wprowadzić do systemu urzędów w województwie chełmińskim i w całych Prusach Królewskich. Ponadto nominacja S. Morsztyna była jedną z kilku w 2. połowie XVII w. dla osób spoza Prus na niefunkcjonujące na co dzień w tej prowincji urzędy. Zob. K. Mikulski, *Wstęp*, w: *Urzednicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, opr. K. Mikulski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990, s. 19.

urzędu) brał udział w kolejnych trzech poselstwach wojskowych: na sejm abdykacyjny Jana Kazimierza, na konwokację 1668 r. i na sejm koronacyjny Michała Korybuta jesienią 1669 r.⁹ Podczas bezkrólewia 1668–1669 otrzymał także z ramienia sejmiku proszowickiego województwa krakowskiego odpowiedzialną komendę 600 ludzi w garnizonie miejskim Krakowa. Warto wspomnieć, że – jak już dowiedziono w literaturze naukowej – garnizony zamku wawelskiego i miasta Krakowa pozostawały wówczas pod ścisłą kontrolą środowiska politycznego hetmana wielkiego koronnego¹⁰.

W dobie panowania króla Michała, które będzie nas tu w kontekście awansu kadrowego Morsztyna interesować szczególnie, podstoli chełmiński nadal był angażowany w działalność polityczną i wojskową Sobieskiego. Morsztyn reprezentował armię koronną i sprawy hetmana wielkiego na sejmie zwyczajnym w Warszawie jesienią 1670 r., będąc już oberszterlejtanantem regimentu Dennemarka¹¹. Na dzień przed zakończeniem tego sejmiku, 30 października, uzyskał zresztą od Michała Korybuta list przypowiedni na oddział, którym dowodził, dzięki czemu został oberszterem (pułkownikiem) i szefem jednostki¹². Już jako pułkownik piechoty zaciągu cudzoziemskiego (il. 1) brał udział w działaniach wojennych 1671 r. przeciw ordzie i Kozakom, a po zajęciu podstępem 12 października Braclawia otrzymał stanowisko komendanta garnizonu. Jak wynika ze słów świadka wydarzeń, fryzyskiego podróżnika Ulyka Werduma, podstoli chełmiński wykazał się wówczas czujnością, która pozwoliła utrzymać w Braclawiu polską placówkę¹³. Działalność wojskową Morsztyn łączył z aktywnością publiczną, reprezentując tę część lokalnej elity województwa krakowskiego, która współtworzyła opozycję antykrólewską wobec Michała Korybuta. Wyraz temu dał choćby jako poseł sejmiku proszowickiego na drugi sejm 1672 r.¹⁴ W trakcie działań wojennych nie zawsze też stawał z bronią w ręku, w 1672 r. bowiem, po sukcesach wojsk Wysokiej Porty z zajęciem Kamieńca Podolskiego włącznie (27 sierpnia), znalazł się w składzie delegacji wysłanej do paktowania o pokój¹⁵. Z kolei rok później, w wielkim zwycięstwie nad Portą na polach Chocimia 10–11 listopada 1673 r., za-

⁹ Hundert, *Między buławą a tronem...*, s. 205, 207, 385–387.

¹⁰ *Konfederacja woj. krakowskiego w Proszowicach*, 15 X 1668 r., w: *Akta sejmikowe województwa krakowskiego* (dalej: ASWK), t. 3: 1661–1673, opr. A. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, s. 232–233; Hundert, *Między buławą a tronem...*, s. 69, 106–107.

¹¹ AGAD, MK, *Libri Legationum*, sygn. 25, instrukcja dla posłów wojskowych, Trembowla, 6 IX 1670 r., k. 245–245 v. O poselstwie wojskowym i jego politycznym kontekście zob. Hundert, *Między buławą a tronem...*, s. 320–324.

¹² AGAD, MK, *Sigillata*, sygn. 11, rejestr dokumentów wystawionych przez kancelarię koronną, s. 199; Hundert, *Między buławą a tronem...*, s. 55.

¹³ U. Werdum, *Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671*, opr. D. Milewski, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012, s. 240–241. Autor zanotował: „hetman otrzymał wiadomość od pułkownika Morsztyna, że braclawianie mieli zamiar jego i całą załogę polską udusić, ale dobrze trzymali wachkę; buntownicy zostali ukarani”.

¹⁴ *Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego woj. krakowskiego*, Proszowice, 27 IV 1672 r., w: ASWK, s. 399; Więcej o S. Morsztynie jako reprezentancie lokalnych elit województwa krakowskiego w dobie króla Michała zob. M. Sokalski, *Między królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2002, s. 34, 150, 161, 165, 177.

¹⁵ Zob. *Diariusz legacji komisarzy królewskich do traktatu z Portą Otomańską*, 24 IX – 29 X 1672 r., w: *Pisma do wiewu i spraw Jana Sobieskiego*, opr. F. Kluczycki, t. 1, cz. 2, Kraków: Akademia Umiejętności, 1881, s. 1099–1113.

1. François Collignon wg Giovanniego Battisty Gisleniego, *Mapa panoramiczna Warszawy i okolic w czasie elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, 1669, fragment przedstawiający piechotę zaciągu cudzoziemskiego, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), sygn. TN 5418. Fot. A. Ring, L. Sandzewicz / François Collignon after Giovanni Battista Gisleni, *Panoramic Map of Warsaw and the Surrounding Areas at the Election of Michał Korybut Wiśniowiecki*, 1669, detail showing foreign infantry contingent, Royal Castle in Warsaw – Museum, Collection of Dr Tomasz Niewodniczański, on loan from Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), shelfmark TN 5418. Photo A. Ring, L. Sandzewicz

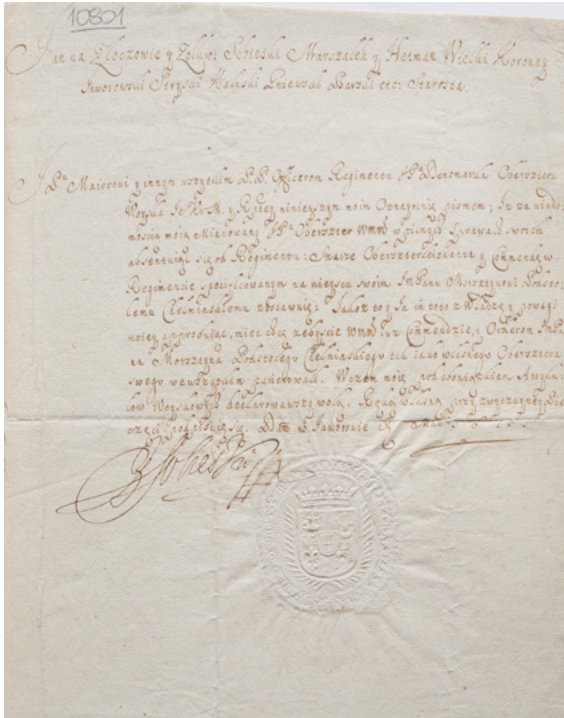
służył się, dowodząc swym regimentem pieszym, co okupił ciężkimi ranami¹⁶. Z powyższego widać, że po uzyskaniu dowództwa nad regimentem pieszym pozycja i znaczenie podstolego chełmińskiego zdecydowanie wzrosły.

Żeby zrozumieć, jak awans Morsztyna się dokonał, musimy poznać uniwersał hetmana wielkiego do oficerów regimentu Dennemarka z maja 1670 r. (il. 2). Jego treść jest następująca:

Jmp. majorowi i innym wszystkim pp. oficerom regimentu jmp. Dennemarka, obersztera wojska JKM i Rzptej, niniejszym moim oznajmuję pismem. Iż za wiadomością moją mianowany jmp. oberszter WMM w pilnych sprawach swoich absentując się od regimentu, szarżę oberszterlejtanta i komendę w regimencie specyfikowanym na miejscu swoim jmp. Morsztynowi, podstolemu chełmińskiemu zostawuje. Jakoż to i ja *in toto* z władzy i powagi mojej aprobując mieć chcę, żebyście WMM już komendzie i orderom jmp. Morsztyna, podstolego chełmińskiego, tak jako własnego obersztera swego we wszystkim parierowali. W czym moję pod obowiązkiem artykułów wojskowych deklarowawszy wołą¹⁷.

¹⁶ Zob. np. Z. Morsztyn, *Pogrom Turków pod Chocimiem 1673 r.*, opr. J.K. Plebański, Warszawa: Biblioteka Warszawska, 1889, s. 18. Kuzyn podstolego chełmińskiego notował następująco o jego postawie pod Chocimiem: „Oberszter Morsztyn, choć już postrzelony / I pchnięty dzidą, żywot odważony / Niósł i nie schodził z marsowego tańcu / Aż był na szańcu”.

¹⁷ AZKW, KTN, sygn. 10801, uniwersał J. Sobieskiego do oficerów regimentu pieszego J. Dennemarka, Jaworów, maj 1670 r.

2. Uniwersał marszałka i hetmana wielkiego koronnego Jana Sobieskiego do oficerów regimentu pieszego Jana Dennemarka, ustanawiający Stanisława Morsztyna oberszterlejtantem, Jaworów, maj 1670, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), sygn. 10801. Fot. M. Niewiadomska, A. Ring / Proclamation of Marshal and Great Hetman of the Crown Jan Sobieski to the officers of Jan Dennemark's infantry regiment, appointing Stanisław Morsztyn oberszterlejtant, Jaworów, May 1670, Royal Castle in Warsaw – Museum, Collection of Dr Tomasz Niewodniczański, on loan from Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), shelfmark 10801. Photo M. Niewiadomska, A. Ring.

na zapłatę¹⁸. W związku z tym sytuacja Morsztyna w strukturach wojska nie wyglądała stabilnie, zwłaszcza że w międzyczasie został dowódcą doraźnego zaciągu na czas bezkrólewia, a ta rola wpędziła go w poważne koszty¹⁹. Powierzenie mu stopnia oberszterlejtanta i faktycznego dowództwa w regimencie z miejscem w kompucie i opłacanym przez województwo, w którym był posesjonatem, niewątpliwie poprawiało jego położenie. Należy przy tym pamiętać, że sam

Sobieski informował kadrę oficerską regimentu Dennemarka (majora, kapitanów i poruczników), że w związku z wyjazdem szefa jednostki, za zgodą hetmańską i zgodnie z decyzją samego obersztera, Morsztyn został oberszterlejtantem i komendantem całego oddziału. Podstoli chełmiński był zatem podpułkownikiem z pełnomocnictwem szefa regimentu (czyli jako *Oberhaupt*), a podległych mu żołnierzy hetman wielki zobowiązał do pełnego postuszeństwa dowódcy, w zgodzie z literą artykułów wojskowych. Dla Morsztyna był to ważny moment w karierze co najmniej z kilku powodów. Od 1667 r. wojsko koronne pozostawało na stopie zredukowanego do 12 850 koni i porcji komputu (etatu) pokojowego. Większość jednostek w sile 12 150 koni i porcji oddano wówczas na żołąd sejmikom, w ramach tzw. repartycji. Regiment Dennemarka był w tym systemie, w sile 250 porcji, dotowany przez sejmik proszowicki województwa krakowskiego, a więc małej ojczyzny Morsztyna. Sam podstoli chełmiński pełnił natomiast powinności majora regimentu Krasiańskiego z załogi Białej Cerkwi (przynajmniej jeszcze w 1667 r.), który nie znalazł się w systemie repartycji, a na służbie pozostał na tzw. asekuracji, tzn. z obietnicą, że w zamian za ponadetatową posługę sejm uchwali mu w przyszłości środki

¹⁸ O systemie opłacania wojska w latach 1667–1673 zob. Hundert, *Między buławą a tronem...*, s. 45–82.

¹⁹ Wydatki były rzędu 80 000 złotych, a Morsztyn jeszcze przez wiele lat dochodził ich zwrotu. Zob. Link-Lenczowski, *op.cit.*, s. 822.

Dennemark nie miał polskiego indygenatu i w opinii wielu tego typu osoba nie powinna być szefem żadnych chorągwi i regimentów²⁰. Morsztyn natomiast spełniał wszystkie społeczne oczekiwania, by móc zostać oberszterem. Dotąd uważano, że to Michał Korybut za radą swoich popleczników odsunął od komendy cudzoziemca (choć z sąsiednich Prus elektorskich) Dennemarka i mianował na jego miejsce podstolego chełmińskiego²¹. Teraz już jednak wiemy, że Dennemark sam wcześniej ustąpił, a list przypowiedni króla potwierdził tylko stan faktyczny (ale przy formalnym awansie z oberszterlejtanta na obersztera), spowodowany decyzjami personalnymi Sobieskiego, a wyrażonymi w omawianym w tym miejscu uniwersale.

Kolejne kluczowe awanse Morsztyna przysłyły w czasie, gdy jego przełożony z armii koronnej został polskim monarchą. Sam podstoli chełmiński miał w procesie powołania hetmana wielkiego na tron niejaki udział, uczestniczył bowiem w dwóch poselstwach wojskowych w bezkrólewiu po Michale Korybutcie 1673–1674 – na sejmy konwokacyjny i elekcyjny. Te poselstwa zaś, jak już dowiedziono, odegrały pewną rolę w zapewnieniu Sobieskiemu pełnej kontroli nad sytuacją polityczną w Rzeczypospolitej, by bój elekcyjny rozstrzygnął się po myśli hetmana²². W czasie tego bezkrólewia podstoli ponownie odpowiadał za garnizon krakowski²³, ale też uczestniczył w życiu sejmikowym województwa krakowskiego jako polityczny adherent marszałka i hetmana wielkiego²⁴. Po wyborze na tron swojego zwierzchnika otrzymał niezwykle prestiżowe, lecz i odpowiedzialne stanowisko. Jego oddział pieszy liczący etatowo 600 porcji został podniesiony do rangi regimentu królowej Marii Kazimiery – nie bez protestów społecznych – co tym samym czyniło z podstolego jednego z dowódców utrzymywanej ze środków publicznych gwardii królewskiej (tzw. gwardii komputowej)²⁵. Dowódcą w randze

²⁰ Jednym z głównych warunków dla szlachty co do ustanowionej w 1667 r. repartycji było, aby szefowie oddziałów opłacanych przez dane województwa i ziemie mieli na ich obszarach swoje majątki.

²¹ Hundert, *Między buławą a tronem...*, s. 179. Sam Dennemark otrzymał indygenat w 1673 r. i w tym samym czasie wrócił też do armii koronnej jako oberszter nowo utworzonego regimentu dragonii. Zob. M. Wagner, *Dennemark Jan Wojciech, w: idem, Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim: Napoleon V, 2014, s. 70–72.

²² Z. Hundert, *Wojsko koronne a elekcja 1674 roku*, w: *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016, s. 308–332 (Morsztyn jako poseł wojskowy odnotowany na s. 316, 323).

²³ O sprawowaniu komendy Krakowa przez kuzyna w 1674 r. nie omieszkął zawrzeć zwrotki w swej poezji Z. Morsztyn (*op.cit.*, s. 18): „Teraz w komendzie miasta stołecznego / Tak *interregnum* podczas niedawnego / Nim król osiędzie tron osierocony / Strzeże Korony”. Garnizon Krakowa odgrywał zresztą ważną rolę w koncepcjach politycznych Jana Sobieskiego. W razie wygranej w elekcji księcia Karola Lotaryńskiego załoga krakowska miała nie wypuścić elekta do miasta, aby uniemożliwić mu koronację (Hundert, *Wojsko koronne a elekcja...*, s. 326–327).

²⁴ Zob. J. Sobieski do wojewody krakowskiego A.M. Lubomirskiego, ze Stryja, 20 I 1674 r., w: *Pisma do wieku...*, s. 1401–1403. Aczkolwiek w tym przypadku Sobieski miał do Morsztyna pretensje, że nie przeciwdziałał umieszczeniu w instrukcji proszowickiej obszernych podziękowań dla pisarza polnego koronnego Stefana Stanisława Czarnieckiego za okres, gdy był marszałkiem konfederacji gotąbskiej.

²⁵ Zob. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), dz. 86 (Akta Skarbowo-Wojskowe), sygn. 63, rachunek skarbowy regimentu pieszego „królowej jmści pod jmp. Morstinem, chorążym zatorskim” z lat 1674–1676. Przeciwno powołaniu regimentu królowej na żołdzie centralnym wystąpiła w swojej instrukcji na sejm koronacyjny 1676 r. np. szlachta województwa sandomierskiego. Uważała ona, że regiment monarchini winien być opłacany ze środków prywatnych, a nie państwowych. Zob. A. Biedrzycka, *Sprawy wojskowe na sejmiku sandomierskim w czasach Jana III Sobieskiego*, w: *Z życia politycznego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2017, s. 93.

obersztera pułku monarchini był do końca panowania Jana III i już samo to sugeruje jego bliskie związki z domem Sobieskich i zaufanie, jakim cieszył się u króla. Co równie ważne, innych dowodów na te zażyłe relacje po 1674 r. nie brakuje.

Dowódca gwardii królowej, już pod komendą monarchy, brał udział w kolejnych działaniach wojennych w wojnie z Portą do jej końca w 1676 r.²⁶ Podczas sejmu koronacyjnego Jana III, rozpoczętego 4 lutego 1676 r., był z kolei jednym z wielu żołnierzy, których władca nagrodił urzędem ziemskim. Został wówczas chorążym zatorskim²⁷, otrzymał zatem godność związaną z obszarem jego aktywności publicznej i regionem, gdzie znajdował się jego kompleks dóbr. Na obecnym etapie badań wiemy, że w 1675 r. był właścicielem kilku wsi w Krakowskim (w tym gniazda rodowego Morsztynów – Raciborska), by w okresie późniejszym objąć jeszcze po kuzynie podskarbin wielkim koronnym Janie Andrzeju Morsztynie Chorzelów w Sandomierskim, w przyszłości ważną siedzibę chorążego zatorskiego²⁸. Związki Morsztyna z Małopolską, jak widać, były dość silne, nie dziwi zatem, że przez cały czas od przywrócenia systemu repartycji w 1679 r. (po zawieszeniu go w 1673) regiment królowej, w którym dowodził, opłacały sejmiki proszowicki województwa krakowskiego i zatorski księstwa zatorsko-oświęcimskiego. Mimo wprowadzania kolejnych etatów wojennych w latach 1683, 1685 i 1690 regiment Marii Kazimiery pozostawał niezmiennie dotowany przez te same samorządy, co ilustruje tabela opracowana na podstawie zachowanej dokumentacji skarbowej²⁹.

Tab. 1. Repartycja regimentu królowej pod dowództwem Morsztyna od 1679 r.

Repartycja zgodnie z etatem wojska koronnego z:	Etaty opłacane przez sejmik proszowicki	Etaty opłacane przez sejmik zatorski	Łączna liczba etatów w regimencie	Źródło
1677 r.*	96 ½	183 ½	280	B Czart., rkps 426, s. 173–176
1683 r.	196 ½	183 ½	380	B Czart., rkps 2656, s. 127–128 i AGAD, ASK, dz. 86, sygn. 67
1685 r.	200	180	380	AGAD, ASK, dz. 86, sygn. 67
1690 r.	256	124	380	B Czart., rkps 2562, s. 12–16

* W ramach etatu z 1677 r., system dotowania przez repartycję obowiązywał dopiero od 1679 r.

²⁶ Nadal dość aktualny przebieg *itinerarium* bojowego Morsztyna po 1674 r. zawiera jego biogram. Zob. Link-Lenczowski, *op.cit.*, s. 823.

²⁷ AGAD, MK, *Sigillata*, sygn. 13, rejestr dokumentów, wystawionych przez kancelarię koronną, s. 1.

²⁸ Link-Lenczowski, *op.cit.*, s. 825.

²⁹ Głównie na podstawie materiałów z: Biblioteka Książy Czarotoryskich w Krakowie (dalej: B Czart.), rkps 426, 2562, 2656.

Mimo przydziału w gwardii królewskiej aktywność wojskowa Morsztyna konsekwentnie słabła w kolejnych latach panowania Jana III. Niemniej oberszter brał udział w dużych wyprawach królewskich, jak kampanie wiedeńska 1683 r. i mołdawskie z lat 1686 i 1691³⁰. Przed pierwszą z nich postował od wojska na sejm warszawski, aby wspólnie z kolegami zmanifestować poparcie armii koronnej dla polityki militarnej Jana III. Na tym sejmie podjęty został z innymi delegatami także na audyencji u królowej, gdzie wygłosił przemówienie. Ten zaszczyt spotkał go zapewne jako dowódcę gwardii monarchini³¹. Zgodnie z obecnym stanem wiedzy chorąży zatorski w 1683 r. był posłem od wojska po raz ostatni, można zatem stwierdzić, że w latach 1668–1683 reprezentował armię koronną i zaciąg cudzoziemski na minimum ośmiu sejmach. Liczba funkcji poselskich Morsztyna jest dość istotna, należy ją bowiem postrzegać jako efekt relacji z Sobieskim. Hetman, a później król wpływał przecież na obsadę delegacji wojskowych, aby tworzyło ją jak najwięcej przychylnych mu ludzi³².

Stopniowe ograniczanie aktywności wojskowej wynikało po części ze zmęczenia życiem żołnierza³³, a po części z zaangażowania się w administrację podatkową oraz działalność publiczną i dworską. Jak wynika z rachunków sejmowych, od 1677 r. Morsztyn był jednym z administratorów (kontrahentów) prowentu ordynaryjnego (stałego dochodu skarbu koronnego) składnego winnego. Jak już zauważano w literaturze naukowej, powierzenie tej funkcji chorążemu zatorskiemu wpisywało się w politykę króla obsadzania zaufanymi ludźmi z wojska koronnego urzędów i stanowisk w różnych sektorach życia publicznego³⁴. W 1687 r. Morsztyn był już administratorem kolejnego prowentu ordynaryjnego – ceł koronnych małopolskich³⁵. Zatrudnienie obersztera gwardii w aparacie skarbowym miało na celu z jednej strony zwiększyć kontrolę monarchy nad dochodami z prowentów ordynaryjnych, z drugiej dać temu pierwszemu dodatkowe źródło dochodu.

POLITYK Z MAZOWSZA

Morsztyn był za Jana III także posłem szlacheckim na sejm, ale zgodnie z obecnym stanem wiedzy sprawował tę powinność tylko raz – w 1681 r., i to nie z ramienia sejmików małopolskich, a z sejmiku czerskiego województwa mazowieckiego. Więcej sejmów zaliczył już jako senator,

³⁰ Link-Lenczowski, *op.cit.*, s. 823. Np. w bitwie wiedeńskiej 12 IX 1683 r. dowodził jedną z ośmiu brygad piechoty koronnej. Zob. J. Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa: Wydawnictwo MON, 1983, s. 299.

³¹ Hundert, *Poselstwo od wojska...*, s. 42–43, 45, 50.

³² *Idem*, *Między buławą a tronem...*, s. 207, 379; *idem*, *Poselstwo od wojska...*, s. 53–54.

³³ Z perspektywy 1705 r. ówczesny wojewoda wileński Janusz Antoni Wiśniowiecki (J.A. Wiśniowiecki, *Illias Polski (1700–1710)*, opr. P.P. Romaniuk, J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2018, s. 185) wspominał Morsztyna jako „człowieka wielce godnego, jeno w starości adoratora pokoju”. Uwaga ta sugeruje, że Morsztyn im był starszy, tym wojna dawała mu się bardziej we znaki.

³⁴ AGAD, ASK, dz. II, sygn. 64, rachunki sejmu grodzieńskiego 1678/1679 r., k. 82 v.–83; Hundert, *Poselstwo od wojska...*, s. 50; *idem*, *Mechanizm wyboru deputatów...*, s. 170–171.

³⁵ R. Rybarski, *Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1939, s. 304.

będąc na pewno na trzech – na dwóch zerwanych w 1688 r. oraz jednym w 1690 r.³⁶ Oczywiście miejsce w senacie zawdzięczał otrzymaniu 16 grudnia 1687 r. kasztelanii czerskiej, drugiego w hierarchii województwa mazowieckiego urzędu i jedynej w nim kasztelanii większej („krzesłowej”)³⁷. Dotąd nie próbowano wyjaśnić, jak związany z Małopolską Morsztyn zasilł strukturę urzędniczą województwa mazowieckiego i wszedł do lokalnego życia publicznego. Decydujące wydaje się tu zawarte w 1676 r. małżeństwo z Konstancją z Oborskich, córką zastężonego w życiu publicznym Mazowsza aktywisty, kasztelana warszawskiego Jana Zygmunta Oborskiego. Nie mamy co prawda informacji o kulisach zawarcia tego związku, ale jest wysoce prawdopodobne, że Morsztyn najpierw uzyskał dobra na Mazowszu w ramach posagu, a po śmierci Oborskiego w 1676 r. wraz z żoną otrzymał część dóbr w spadku. Wiemy, że w latach 1677–1679 podziału majątku po ojcu, zlokalizowanego głównie w ziemi czerskiej, dokonały trzy córki kasztelana warszawskiego, w tym oberszterowa Morsztynowa³⁸. Wejście chorążego zatorskiego w posiadanie majątków na Mazowszu nie obyło się bez protestów. Sejmik liwski w swej instrukcji na sejm grodzieński 1678 r. zaznaczył, że uposażenie Morsztyna nastąpiło ze szkodą dla rzekomego sukcesora Jan Oborskiego – jego krewnego kasztelana liwskiego Ludwika Konstantego Oborskiego³⁹.

Przykład zaangażowania Morsztyna jako kasztelana czerskiego w lokalne życie polityczne Mazowsza można odnotować już w czerwcu 1688 r., gdy informował bliskiego królewskiego współpracownika i regenta kancelarii koronnej Stanisława Antoniego Szczukę, że udało się złożyć sejmik powtórny ziemi czerskiej, aby zajął się sprawą wypłaty należności wojsku w ramach repartycji. Tu poniekąd kasztelan działał w interesie środowiska, z którego wyrósł, ale nie tylko, realizował bowiem postanowienia rady senatu, która uznała, że tam, gdzie sejmiki zerwano, dla zaspokojenia roszczeń wojska należy je zwołać ponownie⁴⁰. Niebawem władca wystosował do Morsztyna list deliberatoryjny, aby odniósł się do sprawy tzw. afrontu berlińskiego. Królewicz Jakub Sobieski miał ożenić się z wdową po Ludwiku Hohenzollernie, margrabiną Ludwiką Karoliną z Radziwiłłów, dziedziczką ogromnej fortuny w Wielkim Księstwie Litewskim. Ten ruch wzmocniłby niewątpliwie pozycję królewskiego syna w boju elekcyjnym po śmierci ojca. Mimo że księżna dała słowo, iż poślubi królewicza, to w Berlinie 10 sierpnia 1688 r. wyszła potajemnie za mąż za Karola Filipa neuburskiego, popieranego przez dwory cesarski i elektorski, ale i przez polską opozycję wobec Jana III.

³⁶ R. Kołodziej, „Ostatni wolności naszej klejnot”. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014, s. 518, 620, 659. Zob. też: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: B PAU PAN), rkps 8319, instrukcja na sejm warszawski, Czersk, 3 XII 1680 r., k. 533.

³⁷ *Urządnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, opr. S. Cynarski, A. Falinowska-Gradowska, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1990, s. 136. Morsztyn zastąpił zmarłego ok. 1686 r. Samuela Stanisława Rudzińskiego, kasztelana czerskiego od 1670 r. Zob. W. Rudziński, *Rudziński (Rudzieński) Samuel Stanisław*, w: PSB, t. 33, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992, s. 34–35.

³⁸ Zob. A. Keckowa, *Oborski Jan Zygmunt*, w: PSB, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. 437–438.

³⁹ B PAU PAN, rkps 8322, Instrukcja na sejm grodzieński, Liw, 3 XI 1678, k. 215.

⁴⁰ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 163a, t. 15, S. Morsztyn do S.A. Szczuki, Warszawa, 19 VI 1688 r., s. 323–324.

Była to dla króla wielka porażka polityczna i wizerunkowa, dlatego nie mógł przejść obok tej zniewagi obojętnie⁴¹.

W deliberatorium wystanym Morsztynowi monarcha dał upust swojemu rozgoryczeniu, winiąc za zaistniały stan rzeczy dwór cesarski w Wiedniu. Liczył przy tym na podanie sposobów, jak można byłoby z zaistniałej sytuacji wyjść z honorem (il. 3)⁴². Oczywiście treść pisma do kasztelana czerskiego nie jest wyjątkowa, otrzymał on bowiem list zredagowany tak samo jak te skierowane do innych senatorów⁴³. Większą wartość poznawczą miałyby odpowiedzi Morsztyna na to deliberatorium, ale nie dysponujemy wiedzą, czy taka się zachowała lub czy w ogóle powstała. Samo deliberatorium stanowi tylko dowód na to, że król zwrócił się do kasztelana czerskiego, aby ten wyraził swoje zdanie na temat afrontu berlińskiego tak jak inni senatorowie⁴⁴. Monarcha po to pisał do nich 18 września 1688 r., aby poznać ich nastawienie do krzywdy domu Sobieskich, przedstawianej od początku jako sprawa publiczna⁴⁵.

Jak sam kasztelan czerski podczas sejmu warszawskiego 1688/1689 wspierał dwór w jego polityce, obecnie nie wiemy⁴⁶. Na pewno był wcześniej zaangażowany w sprawę zawarcia małżeństwa przez królewicza: najpierw królowa wysłała go do rezydenta brandenburskiego, aby załatwił paszport dla Filipa Duponta, by ten mógł zawieść do Berlina klejnoty dla księżnej⁴⁷, potem sam towarzyszył Jakubowi Sobieskiemu w jego podróży, której cel stanowiły oświadczenia⁴⁸. Wiemy też, że kasztelan czerski odniósł się do sprawy księżnej w swoim wotum na warszawskiej radzie senatu kilka lat później, w kwietniu 1695 r. (już po śmierci Ludwiki Karoliny). Poparł wówczas w pełni stanowisko wojewody mazowieckiego Franciszka Wessla, który zgodnie z polityką dworską (ale i racją stanu Rzeczypospolitej) domagał się, aby gubernatorowie fortec w dobrach litewskich Ludwiki Karoliny (zwanym neuburskimi) przysięgali na

⁴¹ Afront berliński był wielokrotnie omawiany – zob. np. K. Piwarski, *Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687–1690*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932, s. 160–168; A. Kamieński, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002, s. 275–296; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie – Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011, s. 155–160; J. Stolicki, *Konflikt Jana III z opozycją magnacką w latach 1688–1689. Czy Sobieski mógł i powinien rozprawić się z opozycją?*, w: *Jarżmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2017, s. 69–70.

⁴² AZKW, KTN, sygn. 10826, deliberatorium królewskie Jana III do kasztelana czerskiego S. Morsztyna, Pomorzany, 18 IX 1688 r.

⁴³ Zob. PAN Biblioteka Kórnicka, rkps 1073, *Kopia listów deliberationis od JKM do ichmościów pp. senatorów przed sejmem warszawskim d. 17 decembris 1688*, s. 216–219. Omówienie treści: A. Czarniecka, *Nikt nie słucha mnie za życia... Jan III Sobieski w walce z opozycyjną propagandą (1684–1696)*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009, s. 204–205.

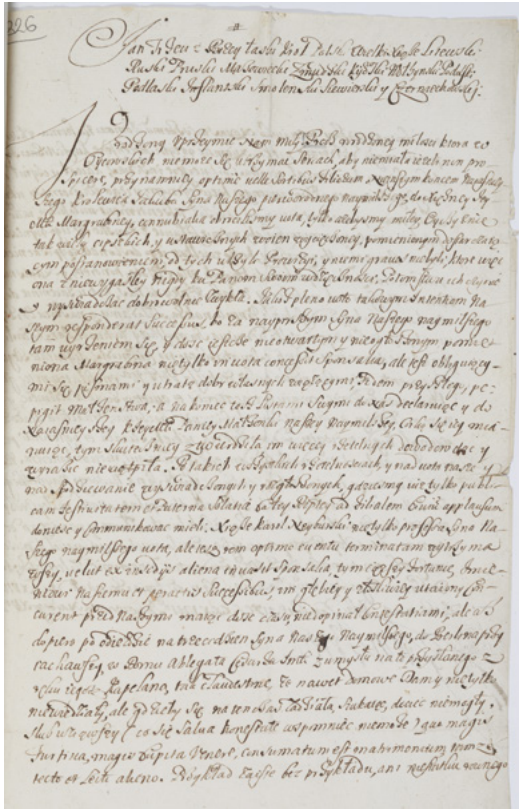
⁴⁴ Z badań Roberta Kołodzieja (*op.cit.*, s. 23) wiemy, że Jan III nadał 18 IX 1688 r. deliberatoria na pewno do wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy, biskupa krakowskiego Jana Małachowskiego, wojewody kijowskiego Marcina Kańskiego, kasztelana oświęcimskiego Michała Czernego, marszałka wielkiego koronnego Stanisława Herakliusza Lubomirskiego i wojewody pomorskiego Władysława Łosia.

⁴⁵ Czarniecka, *op.cit.*, s. 205.

⁴⁶ Jego aktywności nie uwzględnia choćby autorka wyczerpującego opisu walki dworu z opozycją w latach 1688–1689 Anna Czarniecka (*op.cit.*, s. 202–246).

⁴⁷ Kamieński, *op.cit.*, s. 293.

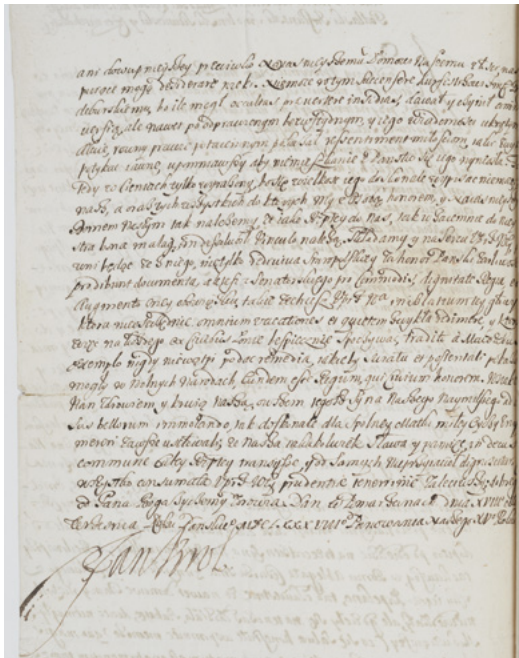
⁴⁸ J.A. Morsztyn do J.G. du Teilla, [b.m.], 22 II 1689 r., w: *Listy Jana Andrzeja Morstina*, opr. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002, s. 326.

3. List deliberatoryjny Jana III do kasztelana czerskiego Stanisława Morsztyna, Pomorzany, 18 września 1688, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), sygn. 10826. Fot. M. Niewiadomska, A. Ring / Deliberative letter from King Jan III Sobieski to the Castellan of Czersk, Stanisław Morsztyn, Pomorzany, 18 September 1688, Royal Castle in Warsaw – Museum, Collection of Dr Tomasz Niewodniczański, on loan from Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), shelfmark 10826. Photo M. Niewiadomska, A. Ring

wierność królowi⁴⁹. To wskazuje, że poglądy Morsztyna na sprawy dotyczące afrodu berlińskiego i tzw. dóbr neuburskich w Wielkim Księstwie spełniały oczekiwania monarchy. Poparcie kasztelana czerskiego było dla dworu niewątpliwie cenne. Ekspodskarbi J.A. Morsztyn pisał o swoim kuzynie w 1689 r., że jako stary oficer miał silną pozycję w wojsku i społeczności szlacheckiej. Uznawał go ponadto za dobrego człowieka i gorliwego sługę Jana III⁵⁰.

Jak wynika z dziurysza i relacji rezydenta przy dworze Kazimierza Sarneckiego, Morsztyn w latach 90. był nadal w bliskich relacjach z domem Sobieskich, ale też z mazowiecką elitą urzędniczą. Oprócz wyżej wzmiankowanej rady senatu zasiadał w tym gremium również 13 maja 1693 r., razem z m.in. wojewodą mazowieckim Wesslem czy tak zaufanymi protegowanymi króla jak wojewodowie ruski Marek Matczyński i kijowski Marcin Kątski⁵¹. Dwa dni wcześniej

⁴⁹ Ad puncta senatus consilii connotatio votorum ichmp. senatorów, die 18 aprilis 1695 zaczętego, w: K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziurysz i relacje z lat 1691–1696*, opr. J. Woliński, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1958, s. 214–222. Więcej o dobrach neuburskich za Jana III zob. J. Lesiński, *Spory o dobra neuburskie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 95–132.

⁵⁰ J.A. Morsztyn do J.G. du Teila, [b.m.], 22 II 1689 r., w: *Listy Jana Andrzeja...*, s. 326.

⁵¹ Sarnecki, *op.cit.*, s. 28.

razem z Wesslem oraz wojewodą płockim i starostą warszawskim Janem D. Krasińskim (w którego regimencie służył blisko 30 lat wcześniej) byli ze strony panny młodej gośćmi na kolacji weselnej Izabeli z Morsztynów (córki ekspodskarbiego Jana Andrzeja) i księcia Kazimierza Czartoryskiego⁵². W kwietniu 1695 r. z czterema tylko osobami uczestniczył w poufnej naradzie z królową, a po jej zakończeniu udał się zreferować podjęte decyzje kasztelanowi krakowskiemu i hetmanowi wielkiemu koronnemu Stanisławowi Janowi Jabłonowskiemu⁵³. Morsztyn był również w latach 1692–1693 jednym z negocjatorów, którzy mieli pogodzić skonfliktowanych senatorów: Matczyńskiego z wojewodą sieradzkim Janem Odrowążem Pieniążkiem⁵⁴. Nie ulega zatem wątpliwości, że kasztelan czerski w schyłkowym okresie panowania Jana III zaliczał się do czołowych przedstawicieli elit politycznych Korony związanych z dworem.

W ostatnich miesiącach panowania Jana III Morsztyn zapragnął wzmocnić swoją pozycję w senacie i na Mazowszu. Po śmierci Wessla 6 marca 1696 r. zawakowało województwo mazowieckie, kasztelan zaś już kilka dni później postanowił zwrócić się bezpośrednio do króla z prośbą o nadanie mu tego urzędu. Pisał, że gdyby „*consesus publicus* nie kazał tak wiele razy Domkowi mojemu w różnych poselstwach i funkcjach piastować honoru *maiestatis*”, nie śmiałby ubiegać się o ten wakans. Przede wszystkim powołał się na fakt, że w rozgrywce politycznej w 1683 r. przeciwko swemu kuzynowi podskarbiemu Janowi Andrzejowi poparł w pełni stronę królewską (co umożliwiło pacyfikację opozycji i zawarcie sojuszu z cesarstwem i w konsekwencji udanie się nad odsiecz Wiednia), czym dowiódł swego oddania dla władcy⁵⁵. Jan III nie nadał już jednak województwa mazowieckiego – umarł, zanim zdążył zadecydować, kto obejmie urząd; obok Morsztyna było przecież jeszcze dwóch chętnych⁵⁶. Kasztelan województwo ostatecznie otrzymał, ale dwa lata później, i to z rąk kolejnego króla, Augusta II. Starania o ten urząd, oprócz motywacji politycznych, należy traktować też jak efekt wrośnięcia Morsztyna w życie publiczne regionu, stanowiącego naturalne oparcie dworów polskich monarchów.

⁵² *Ibidem*, s. 26–27.

⁵³ *Ibidem*, s. 292. Oprócz Morsztyna na naradzie u królowej byli Matczyński, wojewoda kaliski Stanisław Małachowski oraz kasztelan wileński i hetman polny litewski Józef Bogusław Stuska.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 235, 236.

⁵⁵ Nacyânal'ny gistoryчны arhiŭ Belarusi, Minsk, F. 695, op. 1, sygn. 60, S. Morsztyn do Jana III, Chorzelów, 14 III 1696 r., k. 127.

⁵⁶ Byli to podkomorzy koronny i starosta czerski Kazimierz Ludwik Bieliński oraz protegowany kanclerza koronnego i biskupa przemyskiego Jerzego Albrechta Denhoffa starosta golubski Mikołaj Wiktoryn Grudziński. Zob. Sarnecki, *op.cit.*, s. 336–337.

PODSUMOWANIE

Z powyższych rozważań, które zainspirowały dwa dokumenty ze zbiorów dr. Tomasza Niedwiczarskiego, wyłania się obraz blisko 30-letnich, bliskich związków Morsztyna z Sobieskim. Przez ten czas przyszedł wojewoda mazowiecki i sandomierski zaliczył kolejne szczeble awansu na drabinie społecznej i wojskowej. Od momentu mianowania go podpułkownikiem i pułkownikiem piechoty w trybie niemieckim kariera ówczesnego podstolego chełmińskiego wyraźnie przyspieszyła. Zaczął wykonywać odpowiedzialne zadania z zakresu działań wojennych, jak i misje polityczne, choćby jako wielokrotny poseł na sejmy od wojska koronnego. Przynależność do tzw. grupy wojskowej Sobieskiego oraz zapewne indywidualne walory⁵⁷ sprawiły, że gdy jego przełożony zasiadł na tronie, na Morsztyna spłynęły następne zaszczyty – szefostwo regimentu gwardii królowej, co wiązało go silnie z domem Sobieskich, funkcje w aparacie skarbowym, wreszcie urząd senatorski w swojej drugiej małej ojczyźnie, którą po zawarciu małżeństwa z Konstancją z Oborskich stało się Mazowsze. Tu co prawda jego pełna aktywność nie została rozpoznana, ale już teraz można pokusić się o opinię, że wykazane związki z mazowiecką elitą władzy, wreszcie starania o urząd „tamecznego” wojewody każą postrzegać go jako ważną postać w miejscowych układach. Miało to oczywiście znaczenie w kontekście tytułowej relacji, a tej nie omieszkano skomentować sama Maria Kazimiera, która po śmierci Jana III nazwała kasztelana czerskiego w liście do syna Jakuba przyjacielem zmarłego monarchy. Dość wspomnieć, że i sama królowa uznała obersztera własnej gwardii za swojego dobrego przyjaciela⁵⁸.

Kariera Morsztyna jest ponadto dobrym przykładem awansu społecznego oficera zaciągu cudzoziemskiego. Co prawda, stopnia generała nie otrzymał, ale jako dowódca gwardii i kasztelan większy (choć kasztelania czerska nie stała wysoko wśród kasztelanii „krzesłowych”) zaliczył wyraźny awans w stosunku do swojej rangi z lat 60. XVII w. W efekcie jest jednym z kilku faktycznych dowódców zaciągu niemieckiego, których Jan III wprowadził do senatu. Do grona tego należeli generał artylerii koronnej Marcin Kątski – kasztelan lwowski i wojewoda kijowski; szef regimentu gwardii JKM, generał major i potem generał lejtnant Ernest Denhoff – kasztelan wileński i wojewoda malborski czy generał major Kazimierz Zamoyski – kasztelan halicki i wojewoda bełski⁵⁹. Morsztyn urząd senatorski otrzymał w województwie, które nie stanowiło

⁵⁷ J.A. Wiśniowiecki (*op.cit.*, s. 131–132), który w swoim dziele nie szczędził krytycznych i złośliwych uwag wielu przedstawicielom sceny politycznej początku XVIII w., o Morsztynie napisał jednoznacznie pozytywnie, że był to „człowiek wielkiej godności, rozumu i poczciwości”.

⁵⁸ Maria Kazimiera do królewicza Jakuba, [b.m., ok. 13 VIII 1696 r.], w: *Listy Marii Kazimiery z Archiwum Sobieskich w Oławie*, t. 1: *Listy do synów z lat 1696–1704*, opr. A. Leyk, J.J. Sowa, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019, s. 82–84. Ogólnie małżeństwo Morsztynów było blisko związane z monarchią. Wypada wspomnieć, że Konstancja Morsztynowa odwiedziła Marię Kazimierę w Rzymie w 1703 r. Zob. Maria Kazimiera do królewicza Jakuba, Rzym, 21 VII 1703 r., w: *Listy Marii Kazimiery z Archiwum Sobieskich w Oławie*, t. 2: *Listy do synów z lat 1697–1704*, opr. A. Czarniecka, tłum. R. Zaborowski, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2021, s. 287.

⁵⁹ Kilka uwag o generałach zaciągu niemieckiego w czasach Sobieskiego zob. M. Wagner, *Generałowie wojska polskiego w społeczeństwie Rzeczypospolitej czasów Jana III Sobieskiego (1668–1696)*, w: *Spółczesność staropolskie. Seria nowa*, t. 4: *Spółczesność a wojsko*, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, M. Nagielski, Warszawa: DiG, 2015, s. 189–209.

jego macierzystego obszaru aktywności publicznej, ale ze względu na małżeństwo i wiążące się z tym nierozpoznane związki majątkowe z Mazowszem nie można chyba nazwać go osobą z zewnątrz w przeciwieństwie np. do Denhoffa, który w 1683 r. dostał kasztelanię wileńską przy dużym sprzeciwie społecznym⁶⁰. Tym sposobem późniejszy wojewoda sandomierski był jedynym zastępowym oficerem zaciągu niemieckiego, którego Jan III wprowadził na jeden z najważniejszych urzędów senatorskich w województwie mazowieckim. Niech ta uwaga stanowi podsumowanie dotychczasowych rozważań.

---

⁶⁰ Z. Hundert, *Projekty komputów wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1683–1684. Przyczynek do badań nad problemem rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływy w wojsku litewskim w latach 1683–1696*, „Rocznik Litu-anistyczny”, t. 3, 2017, s. 102.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 64; dz. 86 (Akta Skarbowo-Wojskowe), sygn. 63, 67.

Metryka Koronna, *Libri Legationum*, sygn. 25.

Metryka Koronna, *Sigillata*, sygn. 10, 11, 13.

Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum

Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. 10801, 10826.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 426, 2562, 2656.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 8319, 8322.

PAN Biblioteka Kórnicka, rkps 1073.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 12806.

Nacyânal'ny gistorychny arhiŭ Belarusi, Minsk, f. 695, op. 1, sygn. 60.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 3: 1661–1673, opr. A. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.

Listy Jana Andrzeja Morstina, opr. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.

Listy Marii Kazimiery z Archiwum Sobieskich w Oławie,

t. 1: *Listy do synów z lat 1696–1704*, opr. A. Leyk, J.J. Sowa, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019.

t. 2: *Listy do synów z lat 1697–1704*, opr. A. Czarniecka, tłum. R. Zaborowski, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2021.

Morsztyn Z., *Pogrom Turków pod Chocimiem 1673 r.*, opr. J.K. Plebański, Warszawa: Biblioteka Warszawska, 1889.

Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, opr. F. Kluczycki, t. 1, cz. 2, Kraków: Akademia Umiejętności, 1881.

Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696*, opr. J. Woliński, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1958.

Werduń U., *Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671*, opr. D. Milewski, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.

Wiśniowiecki J.A., *Ilias Polski (1700–1710)*, opr. P.P. Romaniuk, J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2018.

OPRACOWANIA

Biedrzycka A., *Sprawy wojskowe na sejmiku sandomierskim w czasach Jana III Sobieskiego*, w: *Z życia politycznego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2017, s. 87–115.

- Czarniecka A., *Nikt nie słucha mnie za życia... Jan III Sobieski w walce z opozycyjną propagandą (1684–1696)*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009.
- Hundert Z., *Działalność polityczna referendarza koronnego i starosty warszawskiego Jana Dobrogosta Krasińskiego za panowania Jana III (do 1688 roku)*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, 2019, nr 6 (72), s. 189–206.
- Hundert Z., *Mechanizm wyboru deputatów z województwa mazowieckiego do Trybunału Koronnego w 1688 r. Przyczynek do badań układów klientalnych na Mazowszu w dobie panowania Jana III*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 72, 2020, z. 1, s. 159–172.
- Hundert Z., *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, Oświęcim: Napoleon V, 2019.
- Hundert Z., *Poselstwo od wojska koronnego na sejm warszawski 1683 roku jako przykład patronatu wojskowego Jana III*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 66, 2018, z. 2, s. 39–58.
- Hundert Z., *Projekty komputów wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1683–1684. Przyczynek do badań nad problemem rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływy w wojsku litewskim w latach 1683–1696*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 3, 2017, s. 95–119.
- Hundert Z., *Wojsko koronne a elekcja 1674 roku*, w: *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016, s. 308–332.
- Kamieński A., *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.
- Keckowa A., *Oborski Jan Zygmunt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. 437–438.
- Kołodziej R., *„Ostatni wolności naszej klejnot”. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014.
- Lesiński J., *Spory o dobra neuburskie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 95–132.
- Link-Lenczowski A., *Morsztyn (Morstin) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, s. 822–826.
- Piawski K., *Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687–1690*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932.
- Rudziński W., *Rudziński (Rudzieński) Samuel Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 33, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992, s. 34–35.
- Rybarski R., *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1939.
- Skrzypietz A., *Królewscy synowie – Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011.
- Sokalski M., *Między królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2002.
- Stolicki J., *Konflikt Jana III z opozycją magnacką w latach 1688–1689. Czy Sobieski mógł i powinien rozprawić się z opozycją?*, w: *Jarzmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2017, s. 61–79.

Urzednicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy, opr. K. Mikulski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.

Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy, opr. S. Cynarski, A. Falinowska-Gradowska, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1990.

Wagner M., *Generałowie wojska polskiego w społeczeństwie Rzeczypospolitej czasów Jana III Sobieskiego (1668–1696)*, w: *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, t. 4: *Spółeczeństwo a wojsko*, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, M. Nagielski, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, s. 189–209.

Wagner M., *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim: Napoleon V, 2014.

Wimmer J., *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa: Wydawnictwo MON, 1983.

Zielińska T., *Stanisław Antoni Szczuka jako referendarz koronny w latach 1688–1699*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 111, 2004, z. 3, s. 5–22.

Dr Zbigniew Hundert, historyk, kustosz w Dziale Projektów Naukowych i Muzealnych Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, a także adiunkt badawczy na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Autor dwóch monografii książkowych i blisko stu innych publikacji. Związany z warszawskim ośrodkiem historyków epoki nowożytnej. Zainteresowania badawcze: historia polityczna, wojskowa i ekonomiczna Rzeczypospolitej w 2. połowie XVII w.